

УДК 658.14: 368.914

DOI: 10.31732/2663-2209-2023-72-52-59

ДЕРЖАВНЕ ПЕНСІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Віктор Грушко¹, Володимир Кузьмінський², Мирослава Герасименко³

¹Д.е.н., професор, професор кафедри національної економіки та фінансів, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: victorgr@krok.edu.ua ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6263-2597>

²К.е.н., доцент, доцент кафедри національної економіки та фінансів, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: VolodimirKZ@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7069-0057>

³Магістрантка, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: HerasyumenkoMM@krok.edu.ua

STATE PENSION PROVISION, SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF SOCIETY IN UKRAINE

Victor Hrushko¹, Volodymyr Kuzminsky², Myroslava Herasyumenko³

¹Doctor of Economics, Professor, Professor of the Department of National Economy and Finance, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: victorgr@krok.edu.ua ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6263-2597>

²Ph.D., Associate professor, Associate professor of national economy and finance department, KROK University, Kyiv, Ukraine, e-mail: VolodimirKZ@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7069-0057>

³Postgraduate student, KROK University, Kyiv, Ukraine, e-mail: HerasyumenkoMM@krok.edu.ua

Анотація. Стаття присвячена державному пенсійному фонду України, що має значущий вплив на соціально-економічний розвиток українського суспільства і є надзвичайно актуальною, оскільки вона безпосередньо впливає на добробут громадян, демографічну ситуацію, працездатність населення та фінансову стійкість країни. Обґрунтовано впровадження політики підвищення пенсійного віку. Україна стикається з проблемою старіння населення та зменшення кількості населення через високий рівень смертності та низький рівень народжуваності. Ця демографічна ситуація впливає на фінансове навантаження пенсійного фонду, оскільки зменшення робочої популяції і збільшення пенсійного віку можуть призвести до дефіциту у пенсійній системі. Використано системний підхід для дослідження теоретичних підходів щодо визначення ролі та значення пенсійного забезпечення. Значна увага приділена аналізу сучасного стану пенсійних фондів. За допомогою методу системного аналізу оцінено забезпечення фінансової стійкості пенсійного фонду, що є критично важливим для забезпечення виплат пенсій та соціальних виплат. Питання структуризації фонду та забезпечення його сталого фінансування вимагає постійної уваги. Політика пенсійного фонду також повинна бути справедливою і враховувати інтереси різних верств населення. Важливо забезпечити, щоб пенсійні виплати відповідали рівню інфляції та життєвим витратам громадян. Пенсійна система також може вплинути на розвиток економіки. Якщо пенсіонери мають високий рівень доходу, це може сприяти споживанню та підтримці економіки. З іншого боку, велика частка бюджету, спрямована на пенсії, може обмежити можливості держави інвестувати в інфраструктуру та соціальні програми для молоді. Запропоновано заходи щодо забезпечення фінансової стійкості пенсійної системи, справедливості та врахування демографічних викликів, щоб підвищити добробут і соціальний захист для всіх громадян.

Ключові слова: пенсійний вік, соціальна справедливість, працездатність населення, пенсійні внески, політика соціального захисту.

Формул: 0, рис.: 3, табл.: 1, бібл.: 12

Abstract. The article is devoted to the policy of the pension fund of Ukraine, which has a significant impact on the socio-economic development of Ukrainian society and is extremely relevant, as it directly affects the welfare of citizens, the demographic situation, the working capacity of the population and the financial stability of the country. The implementation of the policy of raising the retirement age is substantiated. Ukraine is facing the problem of aging population and declining population due to high mortality rate and low birth rate. This demographic situation affects the financial burden of the pension fund, since the decrease in the working population and the increase in the retirement age can lead to a deficit in the pension system. A systematic approach was used to investigate theoretical approaches to determining the role and meaning of pension provision. Considerable attention is paid to the analysis of the current state of pension funds. With the help of the system analysis method, the provision of financial stability of the pension fund was assessed, which is critically important for ensuring the payment of pensions and social benefits. The issue of structuring the fund and ensuring its sustainable financing requires constant attention. The policy of the pension fund should also be fair and take into account the interests of different segments of the population. It is important to ensure that pension

payments correspond to the level of inflation and living expenses of citizens. The pension system can also affect the development of the economy. If retirees have a high level of income, this can boost consumption and support the economy. On the other hand, a large share of the budget devoted to pensions can limit the state's ability to invest in infrastructure and social programs for young people. Measures are proposed to ensure the financial sustainability of the pension system, fairness and consideration of demographic challenges, in order to increase well-being and social protection for all citizens.

Keywords: retirement age, social justice, working capacity of the population, pension contributions, social protection policy.

Formulas: 0, **fig.:** 3, **tabl.:** 1, **bibl.:** 12

Постановка проблеми. Тема державного пенсійного забезпечення в Україні є дуже актуальною, оскільки пенсійна система є важливим аспектом соціальної політики країни та безпеки соціального становища громадян. Державне пенсійне забезпечення має на меті забезпечити належний рівень життя пенсіонерів та захистити їх від бідності та соціального виключення. У сучасних умовах, коли Україна переживає складну економічну та соціальну ситуацію, проблеми пенсійної системи стають особливо актуальними. Населення старіє, що призводить до зростання числа пенсіонерів та підвищення витрат на пенсійне забезпечення. Одночасно з цим, рівень пенсій в Україні залишається низьким порівняно з іншими країнами Європи, що не дозволяє пенсіонерам забезпечити належний рівень життя.

Тому пенсійна система України потребує реформування, оскільки існуюча система має багато недоліків, таких як недостатність фінансування, низька ефективність управління та більшість пенсійних виплат, які відбуваються за рахунок державного бюджету.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження особливостей функціонування пенсійних фондів, різні аспекти рівня та якості життя населення досліджувалися вітчизняними і закордонними вченими: Пенсійна система Грушко В.І. [10], Данилюк О.І. [3], Буряченко О.Є. [2], Заїка В.П. [5], Корнацька Р. [6], Бояр Д.С. [1], Аналіз динаміки пенсійного забезпечення в Україні, Оверчук В.С. [9], Історичний аспект розвитку пенсійної системи, Ткаченко Л. [12], Дідковська Т.О.[4], та ін.

У підручнику В.І. Грушко висвітлені теоретичні та практичні засади розвитку пенсійного забезпечення в Україні, а також інших країнах світу.

Розглядаються солідарна, накопичувальна системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування та система недержавного пенсійного страхування. [10].

Такі питання як пенсійна система України залишається складною та непрозорою, як з погляду юридичного регулювання, так і з погляду організації фінансових потоків Ткаченко Л. [12], Дідковська Т.О. [4]. Незважаючи на певні кроки щодо розмежування пенсійних програм за джерелами фінансування, в міжбюджетних відносинах Пенсійного фонду та державного бюджету чимало плутанини та неоднозначності Данилюк О.І. [3],

Буряченко О.Є. займається поглибленого усестороннього вивчення та обґрунтування концептуальних підходів до реформування саме в контексті здійснюваних інституціональних трансформацій, з урахуванням зарубіжного досвіду і національних традицій. [2],

Таким чином, актуальність дисертаційної роботи полягає передусім в необхідності теоретичного дослідження процесів, під впливом яких відбувається виникнення, функціонування та удосконалення пенсійної системи України.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає у дослідженні сучасного стану системи соціального захисту в Україні та виявленні проблем у сфері державного регулювання рівня і якості життя українського населення.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Пенсійний фонд України є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра соціальної політики, що реалізує державну політику з питань пенсійного забезпечення та ведення обліку осіб, які підлягають загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню. Для цього держава реалізує такі цілі [2]:

- Забезпечення соціального захисту громадян: надання допомоги по безробіттю, матеріальної допомоги малозабезпеченим сім'ям, підтримка малозабезпечених груп населення тощо.
- Забезпечення доступу до освіти, медичної допомоги та інших соціальних послуг: розвиток мережі шкіл, лікарень, дитячих садків, соціальних служб тощо.
- Забезпечення рівних можливостей для всіх громадян: боротьба з дискримінацією за будь-якою ознакою, включаючи національну, гендерну та інші види дискримінації.
- Розвиток інфраструктури та соціального середовища: забезпечення житла, будівництво і ремонт доріг, парків, міських скверів тощо.
- Розвиток соціального партнерства: співпраця між державою, громадськими організаціями та бізнес-структурами з метою забезпечення соціальної підтримки громадян.
- Забезпечення соціальної безпеки та боротьба зі злочинністю: зміцнення правової держави, забезпечення безпеки громадян, боротьба зі злочинністю та корупцією.

Соціально-економічна категорія "рівень життя населення" використовується в науковій літературі, у правових і нормативно-господарських документах для характеристики ступеня задоволення фізичних, духовних і соціальних потреб людей у суспільстві, тобто якості життя населення, величини його добробуту і благополуччя і служить важливим соціально-економічним критерієм при виборі напрямків і

пріоритетів економічної і соціальної політики держави [3].

Рівень життя населення визначається, з одного боку, складом і величиною потреб у різних життєвих благах (продукти харчування, одяг, житло, транспорт, різні комунальні і побутові послуги, освіта, медичне обслуговування, культурно-просвітні заходи і т.д.), з іншого боку – можливістю їхнього задоволення, виходячи з пропозицій на ринку товарів і послуг і реальних доходів людей, їхньої заробітної плати. У свою чергу і розмір реальної заробітної плати, і рівень життя населення визначаються ступенем ефективності виробництва на основі використання досягнень науково-технічного прогресу, масштабом розвитку і якістю сфери послуг, освітнім і культурним рівнем населення.

Для аналізу й оцінки рівня життя використовують різні показники, такі як величина валового і внутрішнього продукту, національного доходу і реального доходу на душу населення, забезпеченість житлом, величина товарообігу й обсяг послуг на душу населення й ін. Про рівень життя побічно свідчать також показники народжуваності і смертності населення, середньої тривалості життя й ін.

Про рівень життя в країні можна судити і по співвідношенню забезпечених і бідних верств населення. В світовій практиці розрізняють дві основні форми бідності: абсолютна – за відсутності доходу, необхідного для забезпечення мінімальних життєвих потреб особи або сім'ї, і відносна – коли дохід не перевищує 40-60% середнього доходу по країні. Міжкраїнове зіставлення бідності носить умовний характер через неоднакову базу (мінімального прожиткового рівня), встановлену в основу для розрахунку порогу бідності [11].

В Україні частка населення, що проживає за межею бідності, за останнє десятиріччя сильно збільшилася. Мінімальні життєві потреби українців оцінюються в даний час по набору товарів і послуг, включених в прожитковий

мінімум. Структура бюджету прожиткового мінімуму включає, крім витрат на харчування, витрати на непродовольчі товари, послуги, податки і інші обов'язкові платежі [5]. Самим відстаючим компонентом рівня життя, особливо в зіставленні з розвинутими країнами, є в Україні всі види послуг населенню. В розвинутих країнах платні послуги займають в споживацькому бюджеті населення, як правило, більше місце, ніж харчування. Ці послуги, по-перше, не порівняні з українськими за складом, по-друге, вагома відмінність якості цих послуг, відповідно і ціни на них. Важливою складовою частиною економічного потенціалу є національне багатство, яке є сукупністю матеріальних ресурсів, накопичених продуктів минулої праці і врахованих і залучених в економічний оборот природних ресурсів, якими володіє суспільство.

Рівень і динаміка продуктивності праці також є важливим чинником зростання ВВП і національного доходу, а значить, і рівень життя змінюється залежно від динаміки продуктивності праці. У свою чергу продуктивність праці залежить від

розвитку НТП, вдосконалення організації праці, виробництва і управління, соціально-економічних чинників.

Рівень життя населення країни визначається багатьма факторами і може вимірюватися різними методами. Слід розуміти, що існують різні точки зору в інтерпретації методів визначення рівня добробуту громадян. Так, споживчий кошик – це асортимент продовольчих і непродовольчих товарів та послуг, що характеризує середній рівень і структуру споживання людини або сім'ї за певний період часу. Отриману інформацію можна розглядати під різними кутами, але суть споживчого кошика – охарактеризувати рівень споживання громадян і, отже, їх добробут. В умовах поточної соціально-економічної ситуації в Україні більшої актуальності набуває питання про добробут населення, тому вивчення передового досвіду зарубіжних країн може дати деякі відповіді на нагальні питання в нашій країні. Тому, мета роботи полягає в дослідженні споживчого кошика в Україні, Польщі та Великобританії, визначення її загального значення для економіки цих країн.

Таблиця 1. Споживчий кошик різних країн

Країна	Споживчий кошик	Відсоток від загальної вартості послуг
Україна	Продукти харчування	48,2
	Непродовольчі товари	18,3
	Набір послуг	33,5
Польща	Продукти харчування	23,2
	Одяг і взуття	4,7
	Комунальні та побутові послуги	71,9
	Здоров'я	3,6
	Транспорт і зв'язок	7,5
	Розваги	12,8
	Освіта	1,4
	Інші послуги	10,5
Великобританія	Продукти харчування	23
	Одяг і взуття	11
	Комунальні та побутові послуги	24
	Здоров'я	3
	Транспорт і зв'язок	7
	Розваги	17
	Освіта	2
	Інші послуги	11

Джерело: побудовано авторами на основі [10-6]

Опис-характеристика таблиці: у порівнянні з іншими країнами, рівень життя в Україні значно нижчий. Слід додати також, що споживчий кошик в Великобританії має майже 760 найменувань, коли в Польщі та Україні в кілька разів менше. Після опрацювання матеріалів таблиці можна зробити деякі висновки. Наприклад, економіка країни безпосередньо впливає на відсоток витрат на продукти харчування.

Індекс споживчих цін (індекс інфляції, англ. Consumer Price Index CPI) виражає відносну зміну середнього рівня цін групи товарів і послуг (споживчий кошик) за певний період. Індекс споживчих цін визначається формулою (вартість споживчого кошика за цей рік ділиться на вартість споживчого кошика за минулий рік) помножити на 100% в Україні. Державний комітет статистики публікує індекси споживчих цін, які характеризують рівень інфляції. Базовий період – попередній місяць або грудень минулого року [11].

Таким чином, економіка держави залежить від величезної кількості різних складових. Крім того, якість та зростання економіки має неабиякий вплив на розвиток рівня життя громадян країни. Споживчий кошик – одна з головних складових, яка може чітко показати економіку країни. Важливо розуміти, що норму та склад споживчого кошика нашої країни затвердив Кабінет Міністрів України. З проведених досліджень можна побачити, що в Україні споживчий кошик відстає від кошику європейця не тільки кількістю пунктів, а й своїм якісним складом, та не є гарною спробою показати рівень європейського стандарту. Головна суть проблеми – неоновлені норми законодавства, в яких навіть не передбачено необхідне для споживчого кошику в Україні в наші дні.

Україна стикається з численними проблемами у сфері пенсійного забезпечення. Найбільш серйозні проблеми:

1. Недостатньо високі пенсії: середня пенсія в Україні значно нижча від

мінімальної зарплати, що становить перешкоду для багатьох людей у забезпеченні достатнього життя на пенсії. Також, пенсійна система в Україні не забезпечує достатню компенсацію за періоди безробіття або відсутності виплат протягом деяких періодів життя.

2. Недостатність фінансування в пенсійному забезпеченні може мати різні причини та наслідки. Основна причина полягає в тому, що кількість пенсіонерів зростає, а кількість працездатних людей, які сплачують пенсійні внески, зменшується. Це може бути пов'язано з демографічними змінами, зокрема зі зростанням тривалості життя та зменшенням народжуваності.

Недостатнє фінансування може мати наслідки для пенсіонерів, так як вони можуть не отримати достатньої пенсії для життя. Також це може призвести до зменшення соціального захисту та погіршення умов життя пенсіонерів.

Для вирішення проблеми недостатнього фінансування в пенсійному забезпеченні можуть використовуватись різні заходи. Одним з можливих рішень є збільшення пенсійних внесків, які сплачуються працездатними людьми. Іншим рішенням може бути збільшення віку виходу на пенсію, що може допомогти зменшити кількість пенсіонерів та збільшити кількість людей, які сплачують пенсійні внески.

Крім того, можуть використовуватись й інші заходи, такі як підвищення ефективності пенсійної системи, залучення додаткових джерел фінансування, наприклад, за рахунок інвестицій в пенсійні фонди або збільшення податків. Важливо знайти баланс між різними заходами, щоб забезпечити стабільність та рівновагу пенсійної системи, а також задоволення потреб пенсіонерів.

У 2022 році в Україні відбулося підвищення мінімальної пенсії до 2000 грн, а також відбулася індексація пенсій на рівень інфляції.

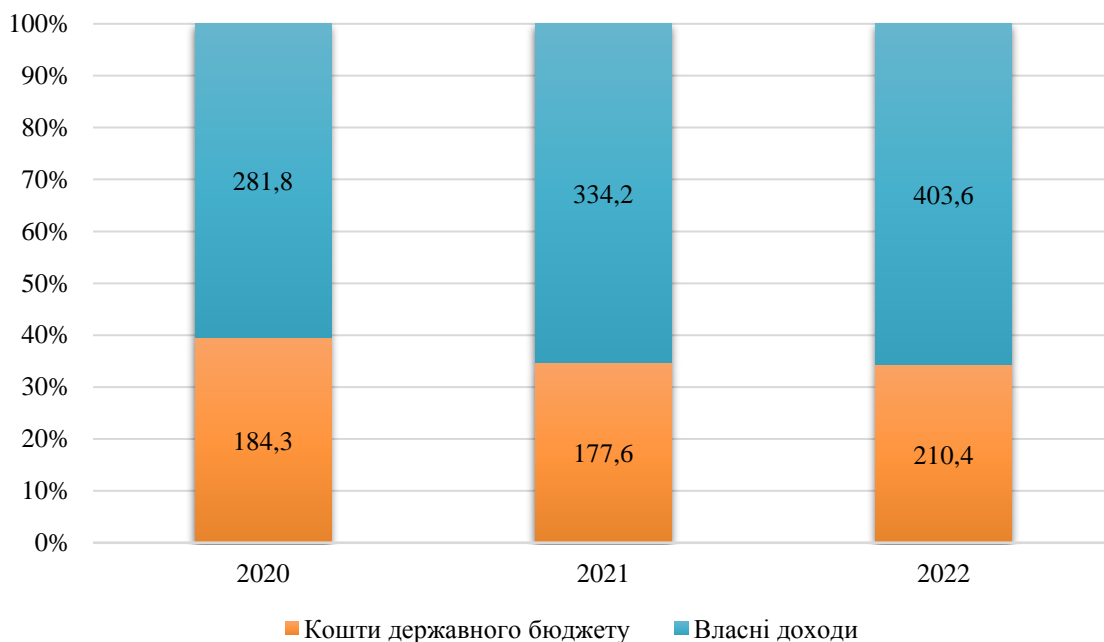

Рис. 1. Структура доходів ПФУ в 2020-2021 рр.

Джерело: побудовано авторами на основі [7]

Пенсійне забезпечення становить важливу частину системи соціального захисту населення. Дані заходи спрямовані для фінансового захисту громадян в результаті настання пенсійного віку, інвалідності, втрати годувальника.

За даними Пенсійного фонду України (ПФУ), його доходи в 2021 році порівняно з 2020 роком збільшилися на 45,7 млрд грн (+9,8%) – до 511,8 млрд грн, у т.ч.

- власні доходи ПФУ зросли на 52,4 млрд грн (+18,6%) – до 334,2 млрд грн (надходження частини ЄСВ - 301,4 млрд грн, що на 9,1 млрд грн, або на 2,9% менше від плану);

- обсяг підтримки держбюджету зменшився на 6,7 млрд грн (-3,6%) до 177,6 млрд грн.

Основні зміни видатків:

- на пенсійні виплати у 2016 році порівняно з показником попереднього року характерні зменшення на 12,2 млрд грн, або 5%, а у 2017 та 2018 рр. збільшення на 36,8 та 66 млрд грн відповідно, або 15 та 23%;

- адміністративні витрати зросли на 1,1 та 1 млрд грн відповідно, або 45% та 26% в 2017 та 2018 рр.;

- видатки на оплату послуг поштових

підприємств з виплати та доставки пенсій, які мають незначну питому вагу (близько 0,5%) та майже не змінювалися протягом 2016-2018 рр.

Важливо зазначити про активну інвестиційну діяльність НПФ, яка є переважною у такі види фінансових інструментів, як державні цінні папери (1 263,5 млн грн, або 46,0% станом на 31.12.2018) та банківські депозити (985,5 млн грн, або 35,9%). Інвестиції в облігації українських підприємств становили лише 298,6 млн грн, або 10,9%, в об'єкти нерухомості – 47,3 млн грн, або 1,7%, та в акції (українських та іноземних емітентів) – 47,5 млн грн, або 1,7%. У 2017 році інвестиції в державні цінні папери та банківські депозити перевищили 90% портфелів чотирьох найбільших НПФ.

Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо підвищення пенсій» передбачена щорічна (опосередкована) індексація пенсій від 2021 року, яка відбуватиметься шляхом збільшення на коефіцієнт, що відповідає показнику 50% зростання споживчих цін за попередній рік та 50% показника зростання середньої заробітної плати (доходу), з якої сплачено страхові внески, за три календарні роки, що передують

попередньому року до того, в якому проводять збільшення. З квітня 2021-го пенсійний вік для жінок збільшено до 60 років. Саме дані реформи, які поступово відбувалися в пенсійній системі привели до постійних змін в статистичних даних щодо середнього розміру призначеного пенсійного забезпечення. Для більш

точного аналізу суми пенсійних виплат необхідно дослідити динаміку зміни розміру пенсії в Україні в еквіваленті – долар США, оскільки гривня на протязі довгого періоду постійно зазнавала девальвації. Це є основною резервною, найпоширенішою валютою та більш стійкою.

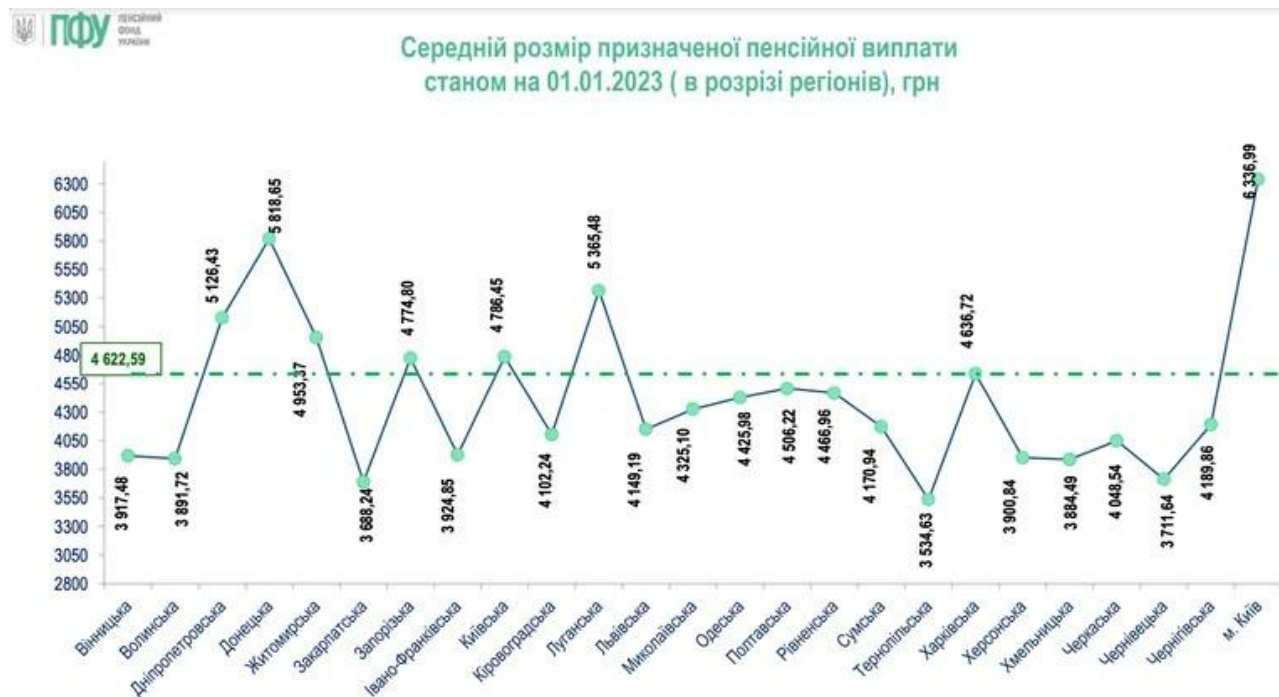

Рис. 2. Динаміка середнього розміру пенсійної виплати в Україні за 2023 р.

Джерело: побудовано авторами на основі [1]

У 2023 році змінився необхідний розмір стажу для виходу на пенсію. Тепер, щоб піти на пенсію у віці 60 років, необхідно мати стаж роботи протягом 30 років. Якщо недостатньо стажу, є два варіанти: чекати або докупити недостаючий стажу.

Для того щоб вийти на пенсію у віці 63 роки, потрібно мати мінімум 20 років стажу. Якщо і цього стажу немає, є можливість відпочити від роботи з 65 років, але лише за умови наявності страхового стажу тривалістю не менше 15 років.

Також варто нагадати, що в 2023 році уряд активно впроваджує накопичувальну пенсійну систему. Ця реформа передбачає,

що кожен громадянин України отримає власний рахунок для накопичення коштів на пенсію.

Одержання інвестиційного доходу вищого за рівень інфляції є досить обмеженим фінансовими інструментами в Україні. Крім того, виникають сумніви щодо реалізації досить високої плати за послуги, яку встановлюють НПФ, які спричиняють високий відсоток активів у державних облігаціях та банківських депозитах. Відповідно до цього НПФ формує портфель до якого входять об'єкти інвестування з мінімальним ступенем ризику.

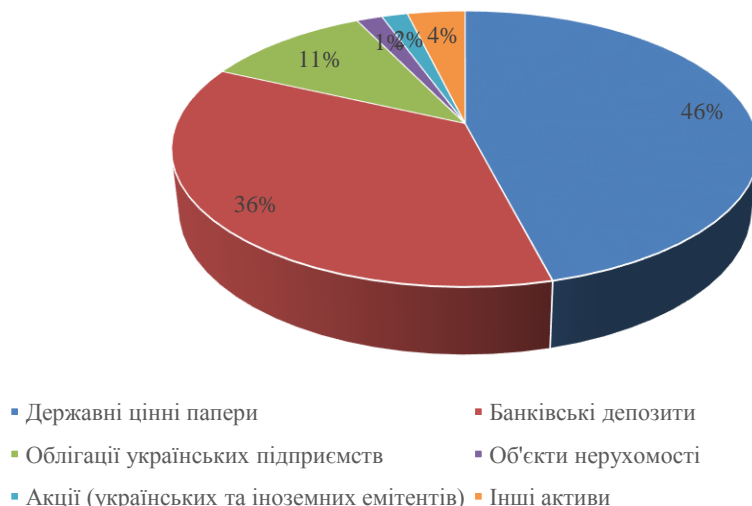

Рис. 3. Склад активів НПФ України станом на 31.12.2018

Джерело: побудовано авторами на основі [8]

Висновки. Питання життєздатності національної пенсійної системи дуже багатогранне. Приведення рівня пенсійного забезпечення населення до світових стандартів потребує проведення часто непопулярних, але вкрай необхідних фінансових та структурних реформ. Сьогодні показує, що функціонування

добровільної пенсійної системи неможливе без постійних стимулів розвитку, а примусова корпоративна система вкрай обтяжлива. Одним із головних чинників успіху є чітке комплексне бачення розвитку ситуації та формування ефективних відносин у межах трикутника «влада – бізнес – суспільство».

Література:

1. Бояр Д.С. (2020). Аналіз динаміки пенсійного забезпечення в Україні. Державний університет «Житомирська політехніка». Житомир. URL: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/01/230.pdf>
2. Буряченко О.Є. (2017). Пенсійна система в Україні: історія становлення і теоретичні засади розвитку на сучасному етапі національного державотворення: Одеський регіональний інститут державного управління. Одеса, 253с. http://www.oridu.odessa.ua/8/4/doc/dis_BUR.pdf
3. Данилюк О.І. (2012). Теоретична сутність понять «пенсія» та «пенсійне забезпечення». Науковий вісник НЛТУ України: наук. період. журнал. № 22. С. 256-261. http://pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/1_2018/tom_1/18.pdf
4. Дідковська Т.О. (2012). Поняття та сутність пенсійного забезпечення в Україні: Сучасні реалії та перспективи розвитку. Форум права. – № 1. – С. 253-257. http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2012_1_39
5. Заїка В.П. (2020). Пенсійна система в Україні: переваги та недоліки. Міністерство освіти і науки України, Національний авіаційний університет. - Київ, – 96с. <http://er.nau.edu.ua/handle/NAU/41745>
6. Корнацька Р. (2013). Реалії та перспективи пенсійного забезпечення в Україні. Актуальні

- питання теорії і практики фінансів. С. 30-35. URL: <https://t1p.de/z436h>
7. Надходження ЄСВ у Пенсійний фонд за 2021 рік. Фінанси та економіка. Finbalance. Київ. 2022. <https://t1p.de/kj5tg>
8. Недержавне пенсійне забезпечення в Україні: (2019). оцінка та рекомендації. Проект USAID «Трансформація фінансового сектору». Київ. <https://knpf.bank.gov.ua/dl/nederzhavne>
9. Оверчук В.С. (2013). Історичний аспект розвитку пенсійної системи в Україні. Економічні науки. Сер.: Облік і фінанси. Вип. 10(4). С. 69-77. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecnof_2013_10%284%29
10. Пенсійна система: (2019). підручник / В.І. Грушко, Ю.І. Скулиш, С.М. Лаптев, В.Г. Фатхутдінов, А.Й. Француз, І.І. Румик, О.О. Пилипенко; За ред. В.І. Грушка, Ю.І. Скулиш; Університет «КРОК». 4-те вид., доп. і перероб. Київ, 512 с. <https://t1p.de/ln940>
11. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 09.07.2003. № 49-51. Дата оновлення: 30.04.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058>
12. Ткаченко Л. (2018). Пенсійна система та пенсійна реформа в Україні. Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України. – Київ, URL: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/14044.pdf>